

УДК 13:7.034.7(477)

DOI <https://doi.org/10.30970/PHS.2022.29.14>

ОСОБИСТІТЬ ЯК СУБ'ЄКТ КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНОГО ПРОЦЕСУ (НА МАТЕРІАЛІ ІСТОРІЇ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИХ ТА ЛІТЕРАТУРНО-МИСТЕЦЬКИХ СПІЛЬНОТ У ДОБУ УКРАЇНСЬКОГО БАРОКО)

Наталія Петрук

*Хмельницький національний університет,
вул. Інститутська, 11, м. Хмельницький, 29016, Україна
e-mail: nataliia.petruk@gmail.com
ORCID ID 0000-0001-6085-9034*

Олена Гапченко

*Хмельницький національний університет,
вул. Інститутська, 11, м. Хмельницький, 29016, Україна
e-mail: gapchenkoov@ukr.net
ORCID ID 0000-0002-4899-5110*

У статті здійснено філософський аналіз різних формовиявів духовної культури крізь призму філософської, інтелектуальної, літературної діяльності спільнот, товариств і об'єднань, які функціонували в добу українського бароко (XVII – перша третина XVIII ст.). Це дало можливість вбачати в культурі не лише дію тих чи інших закономірностей, але й особистість, її духовний світ та активність. Особистість та різні міжособистісні утворення в добу українського бароко розглядаються як суб'єкт культурно-історичного процесу. Констатується, що характеристика суб'єктних проявів культурно-історичного процесу дозволяє розуміти його зсередини, з позицій активності окремої особистості. Увага лише до інституціональних детермінант людської діяльності суттєво обмежує розуміння національної специфіки української культури.

Філософська, освітня діяльність спільнот і товариств у добу українського бароко розглядається в контексті формування інтелектуального та культурного середовища, сприятливого для рецепції ідей західноєвропейської філософії й своєрідної адаптації їх до потреб православної культурно-історичної спільноти. Наукова новизна дослідження полягає у висновку, що завдяки діяльності київських філософів, професорів, поетів, діячів православної церкви в добу українського бароко формувався простір європейської культури на основі збереження православно-руських засад духовного життя. Обґрунтовано, що об'єднання української інтелектуальної, філософської та духовної еліти були важливим суб'єктом культурних процесів в українському житті доби українського бароко. Яскрава, непересічна особистість як головний елемент таких соціальних утворень проявила себе в різних сферах духовної творчості й долучалася до утвердження в Україні загальноєвропейського і загальнослов'янського культурного простору.

Ключові слова: духовна діяльність, культурно-історичний процес, суб'єкт, особистість, духовна спільнота, доба українського бароко.

Вступ. Філософський аналіз змісту певної культурно-історичної доби у просторі національного буття є необхідним елементом формування цілісного уявлення про саму культуру і людину як її творця. Філософська позиція стосовно культури дозволяє бачити в ній не деяку суму розрізнених у часі та просторі способів і форм життя чи результати

діяльності емпіричних індивідів, а розуміти її як життєсвіт вільного розвитку людини, особистості та людської спільноти. З такого погляду людина постає як актуальна сутність, як носій «роду», тієї реально існуючої спільноти людей, що виступає суб'єктом культурно-історичного процесу. В людині концентрується все багатство культурно-історичного буття. Тому зосередження уваги на різних виявах людського світу у просторі культури є важливою частиною філософського знання. Недоцільно обмежуватися лише висновками про суспільство і культуру «взагалі», в якому діють і творять «люди взагалі». Недостатнім також є сухий аналіз соціальних структур, офіційних інститутів суспільства, який не доповнюється характеристикою особистості, виявів її активності, способів і форм комунікацій у межах тієї чи іншої спільноти. Історія української культури засвідчує, що суб'єктом багатьох процесів, які відбувалися в її просторі, була спільнота – об'єднання непересічних особистостей на основі усвідомлення спільних цілей та інтересів. Яскраві приклади духовної діяльності таких спільнот надає історія українського бароко.

Українське бароко – це час найвищого піднесення національної культури, синтезу культурних вартостей європейського масштабу з власними, національними. Культура українського бароко включає в себе високі зразки філософського мислення, різні світоглядні структури, українську ментальність, неперевершені часом духовну літературу, мистецтво і поезію. Невід'ємною частиною культурно-національного процесу в добу українського бароко (XVII – перша половина XVIII ст.) стала діяльність різних інтелектуальних об'єднань, гуртків, літературно-мистецьких спільнот, членами яких були видатні постаті української культури – Лазар Баранович, Варлаам Ясинський, Йоасаф Кроковський, Рафаїл Заборовський, Інокентій Гізель, Йоаникій Галятовський, Антоній Радивилівський, Іван Величковський, Іван Максимович. Ці об'єднання акумулювали творчу енергію особистості, були не лише формами утвердження нею своєї інтелектуальної та духовної активності, але й виступали суттєвим засобом розвитку самої культури.

Актуальність статті визначається необхідністю дослідження активності інтелектуальних та літературно-мистецьких об'єднань і спільнот у просторі культури українського бароко, поглибленням знань про суб'єктні виміри культурно-історичного процесу в Україні. Дослідницький інтерес являє також вивчення соціокультурних механізмів формування філософського та інтелектуального середовища в добу українського бароко. Значною мірою обличчя української культури в барокову добу формувалося київськими професорами та книжниками, філософами, богословами, церковними діячами, поетами та художниками. Завдяки їх титанічній освітній, духовній діяльності Україна, починаючи з другої половини XVII ст., долучилася до формування загальноєвропейського культурно-історичного простору.

Культура українського бароко, історичні й світоглядні засади її розвитку є важливою темою наукових досліджень. До вивчення та інтерпретації національної специфіки й своєрідності культури українського бароко зверталися філософи, літературознавці, мистецтвознавці, історики. Так, культурно-освітній та релігійний рух в Україні XVII–XVIII ст. досліджували Василь Аскоченський, Сергій Голубев, Микола Сумцов. Культура українського бароко, особливості барокового мислення є предметом вивчення українських дослідників – Анатолія Макарова, Валерії Нічик, Ярослави Стратій, Валерія Шевчука, Леоніда Ушкалова, Наталі Яковенко. Однак поглибленого розуміння потребують питання, що стосуються розуміння особистості як суб'єкта і засобу розвитку культури в добу українського бароко.

Метою статті є дослідження ролі інтелектуальних та літературно-мистецьких спільнот в організації та здійсненні культурного процесу в добу українського бароко, розгляд їх як головного суб'єкта культурно-освітньої діяльності в досліджувану добу. Коло

дослідницьких завдань окреслюється також потребами аналізу соціокультурного контексту, особливостей політичної та релігійної культури в добу українського бароко, розумінням значимості синтезу традицій православно-руської духовності й цінностей західноєвропейської культури в українському суспільстві, формуванням поглибленого знання про філософсько-богословсько-інтелектуальну історію XVII–XVIII ст.

Суб'єктні виміри культурно-історичної доби. Дослідження ролі інтелектуальних та культурно-мистецьких об'єднань у добу українського бароко (XVII – перша третина XVIII ст.) окреслює значимість розуміння суб'єктних характеристик соціокультурного процесу відповідної історичної доби. Такий підхід відкриває перспективи осмислення процесу «зсередини», з позицій особистості, спільноти, об'єднання. Філософію завжди цікавить рівень особистісного «наповнення» будь-якої епохи. У своєму реальному русі культурний процес насичений особистісним змістом, в ньому завжди втілюється свобода, його характер і спрямованість великою мірою визначається дією людської спільноти. Характеристика лише суспільних, інституціональних детермінант людської діяльності не дає достатніх підстав для пояснення історичної різноманітності різних виявів національної культури.

В історії людської культури багато що не підлягає соціологічній чи соціально-філософській універсалізації. Знання конкретно-історичних варіантів культури вимагає індивідуалізованого погляду, врахування специфіки історичного часу і соціокультурного простору, міри і форм впливу на культурно-історичний процес особистості. Важливий комплекс філософських проблем пов'язаний з визначенням суб'єкта культурної діяльності, з дослідженням активності тих соціальних сил, які впливають на зміст, спрямованість і характер культурно-історичного процесу.

Суб'єктом культурно-історичної діяльності виступають соціально-історичні спільноти, інтелектуальні та духовні утворення, об'єднані певними ознаками і зв'язками, способами комунікацій і певною діяльністю. Категорія суб'єкта є невід'ємним внутрішнім компонентом розуміння історії ідей та культури [4, с. 148–172]. З розумінням суб'єкта безпосередньо пов'язані спроби усвідомлення варіативності культурно-історичного процесу, багатоманітності його індивідуалізацій через різні форми діяльності та спілкування. Якщо відсутня філософська інтерпретація сутності та можливостей суб'єкта, культурно-історичний процес постає як нежиттєва схема однобічного економічного детермінізму.

Яскраві приклади діяльності суб'єкта духовної, філософської та інтелектуальної творчості надає історія української культури XVII – першої третини XVIII ст., тобто тієї доби, яку ми називаємо українським бароко. Бароко – це складне й неоднозначне явище в історії української культури. В творчості діячів українського бароко знаходили відбиток трагічність і суперечливість буття, відбувалося усвідомлення складності й невпорядкованості світу. Розвиток культури українського бароко відбувався в парадигмі русько-візантійської духовності, в межах східнослов'янського православного світу. Водночас інтенсифікувалися процеси проникнення в Україну західноєвропейських форм мислення, що сприяло утвердженню культурних вартостей європейського масштабу. Однак на відміну від західноєвропейського бароко, українському була притаманна релігійність, а засвоєння античної філософії відбувалося через її християнське тлумачення. Європейські культурні впливи, які приходили в Україну, зазнавали своєрідної адаптації й пристосовувалися до потреб і традицій православної культурно-історичної спільноти.

Невід'ємною частиною культурного процесу в добу українського бароко стала діяльність різних об'єднань, гуртків, культурних центрів, членами яких були відомі діячі церкви, професори, поети, філософи й художники. Вони були активними учасниками культурного, філософського й громадського процесів в Україні в непростий час військових

і політичних протистоянь, а у своїй творчості виступали пристрасними прихильниками миру та національної злагоди в Україні. Їх діяльність свідчила про існування в Україні інтелектуальної та духовної еліти, яка робила українську культуру більш відкритою світу.

Особистість як творець культури: Києво-Могилянська академія. Центром українського політичного і культурного життя в XVII ст. був Київ, який завдяки діяльності митрополитів Петра Могили, а потім Варлама Ясинського перетворився в справжній центр української культури. Типово бароковим феноменом постає в XVII ст. Києво-Могилянська академія [6]. Тут спостерігається розквіт поетичної і літературної творчості, видаються книги, пишуться філософські та богословські трактати. В Києво-Могилянській академії молодь здобуває прекрасну, європейську за рівнем освіти. Бароковий дух доби, висока культура філософського, суспільно-політичного та історичного мислення в Києво-Могилянській академії, атмосфера духовного співробітництва і порозуміння сформували плеяду видатних постатей українській філософії та культури. Це – Лазар Баранович, Йоаникій Галятовський, Стефан Яворський, Інокентій Гізель, Теофан Прокопович, Георгій Кониський, Артемій Ведель, Максим Березовський, Іван Григорович-Барський, Іван Мирський, Іван Виговський, Іван Мазепа, Пилип Орлик. Завдяки діяльності П. Могили та його однодумців Київ перетворився в справжній центр культурного життя і символічно підносився до грецьких Атен, де процвітали філософія, науки й різні мистецтва.

Видатні історичні постаті, що належали до кола П. Могили, засвідчили своєю діяльністю формування в Україні філософської, інтелектуальної та літературної еліти. Саме ця еліта (яку вже не можна було назвати «дурними русинами») виступає головним суб'єктом культурно-історичної діяльності в барокову добу. Після смерті П. Могили в Київському колегіумі продовжував функціонувати гурток професорів і церковних інтелектуалів. Членами його були Лазар Баранович, Інокентій Гізель, Йоаникій Галятовський, Феодосій Софонович, Софроній Почаський, Єпіфаній Славинецький, Ісайя Трохимович-Козловський, Йосип Кононович-Горбацький, Ігнатій Оксенович-Старушич, Варлам Ясинський, Антоній Радивилівський, Теофан Прокопович [1, с. 137, 157–166]. Можна твердити, що завдяки діяльності видатних представників української культури у добу українського бароко на власній етнічній основі й духовних традиціях православної духовності формувалось соціокультурне середовище, сприятливе для поширення зразків високої освіченості та філософії.

Після смерті П. Могили своєрідну «культурну програму» [8, с. 10] українського етносу впроваджували в філософське, освітнє та інтелектуальне життя Києва послідовники і однодумці київського митрополита – київські богослови, професори й викладачі академії. Зокрема, найвидатніші представники культури доби українського бароко згрупувалися в Києві навколо митрополита Варлаама Ясинського – українського церковного діяча, митрополита, а в 1667–1673 роках ректора Києво-Могилянської академії. Серед них – С. Яворський і Д. Туптало. Високою активністю характеризувалась діяльність наукового й філософського осередку в Києво-Могилянській академії за часів ректорства Йоасафа Кроковського. За безпосередньої участі Й. Кроковського в 1700 році вийшла третя книга Д. Туптала «Життя святих». В академії викладав у цей час С. Яворський – філософію, богослов'я, поезику, риторичку.

Отже, вже з XVII ст. досить чіткими стають риси суб'єктності культурно-історичного процесу в Україні. Помітними і впливовими у середовищі філософської, духовної еліти стають як окрема особистість, так і спільноти, товариства освічених людей. Зусиллями діячів Києво-Могилянської академії формувався феномен «київської відкритості» в добу українського бароко. На українському ґрунті відбувалося поєднання латинської і грецької церковних традицій, а завдяки високій освіті київські філософи та інтелектуали

долучалися до формування відкритого для європейських впливів культурного середовища. На жаль, розквіт київської ученості не був тривалим, з часом його змінив православна ортодоксальність.

Суб'єктність особистості в літературно-філософському колі Лазаря Барановича. Показовим прикладом діяльності спільноти філософів, діячів церкви, інтелектуалів, поетів, письменників у добу бароко було також об'єднання високоосвічених людей, яке увійшло в історію української культури під умовною назвою «Чернігівське літературно-філософське коло» або «Чернігівські Афіни», або «коло Лазаря Барановича» [5, с. 29]. Після того, як Лазар Баранович у 1656 році став Чернігівським архієпископом, Чернігів перетворюється в один потужних осередків української культури. А сам Лазар Баранович «...у галузі літератури виступав главою і керівником освітнього і патріотичного гуртка письменників» [7, с. 1]. В час Руїни Лазар Баранович виступав як авторитетний і послідовний прихильник миру та злагоди в Україні. Темі побудови ідеального життя, без воєн і кровопролиття, на основі християнської любові та смирення присвячені головні богословські праці Лазаря Барановича – Меч духовний» (1666) і «Труби словес проповідних» (1674). Навколо Чернігівського архієпископа об'єдналися його друзі та однодумці, з якими він учився, а потім працював у Київській колегії. Це філософи, богослови, відомі поети, письменники й релігійні діячі – Інокентій Гізель, Феодосій Софонович, Йоаникій Галятовський та ін. Тісні стосунки з діячами чернігівського кола мали Стефан Яворський і київський митрополит Варалаам Ясинський. Ймовірно атмосфера київського інтелектуального та духовного життя, частиною якого був Лазар Баранович, знайшла продовження в Чернігові.

Діяльність Лазаря Барановича та його кола відбувалася в складний для України історичний час, коли в Україні йшла громадянська війна. У листі до Інокентія Гізеля (1668) Лазар Баранович висловлює сподівання на те, щоб «врятований Богородицею світ подарував мирові мир» [3, с. 71]. Найбільше українського мислителя й церковного діяча вражала Руїна, яка настала після війни. І це пояснювалося ним через затьмарення душі й розуму українців.

Ідеї й політика Лазаря Барановича знаходили підтримку серед його однодумців, які склали філософсько-літературне коло Лазаря Барановича. Так, до кола чернігівських поетів належав козацький панегірист Олександр Бучинський-Яскольд, один з найвідоміших поетів доби українського бароко – Іван Величковський (у його творчості переважають теми філософські та морально-повчальні). Він – ерудит, знавець літератури античної Греції та Риму, західноєвропейської ренесансної культури. Баранович потребував освічених людей, які добре володіли латиною і тому залучив Величковського до роботи в чернігівській друкарні.

У Чернігові розгорнулася також діяльність відомих церковних діячів та літераторів XVII ст. – Йоаникія Галятовського та Данила Туптала. Незважаючи на те, що Д. Туптало не сприймав повністю атмосферу Чернігівського літературно-філософського кола, саме в Чернігові з ініціативи Лазаря Барановича він видав «Руно орошене», написав свої відомі «Четьї-Мінеї». Однак маючи нахил до схимництва й відлюдництва, він, очевидно, не міг повністю сприймати атмосферу активного життя, яке кипіло навколо Лазаря Барановича. Тісні дружні стосунки встановилися між Лазарем Барановичем і Стефаном Яворським, хоча останній більшу частину свого творчого життя провів у Києві. В Чернігові свої поетичні твори видавали також відомі українські поети барокової доби Іван Орновський («Муза Роксоланська» і Петро Армашенко («Театр довговічної слави»).

Після смерті Лазаря Барановича Чернігівське філософсько-літературне коло розпалося. Шляхи учасників цього об'єднання розійшлися.

Слід зазначити, що з другої половини XVIII ст. час філософських, інтелектуальних і літературно-мистецьких об'єднань проходить. Зразки барокового мислення, частиною яких були ідеї європейської філософії, високого рівня література й поезія втрачали свою цінність. Філософська та літературна еліта відходить в тінь православної церкви.

Однак форми духовної активності й вияви творчості, які демонстрували інтелектуальні та літературні об'єднання в добу українського бароко є свідченням того, наскільки продуктивною і впливовою може бути особистість у важливі періоди історичного розвитку. Саме особистість була головною силою всіх тих спільнот, товариств і об'єднань, які стали головним суб'єктом культурних перетворень і культурних досягнень європейського рівня в добу українського бароко.

Висновки. Отже, українське бароко витворило високу інтелектуальну та духовну культуру, значення якої для української свідомості важко переоцінити. Творцем та головним носієм цієї культури була особистість, яка утверджувала себе в різних формах соціальності – інтелектуальних спільнот, об'єднань однодумців, культурних осередків тощо. Їх виникнення і діяльність в добу українського бароко стало наслідком не якихось випадкових історичних обставин, а виявом специфічної природи людської суб'єктивності, здатності людей до взаємодії, комунікації, спільної діяльності. Завдяки зусиллям української інтелектуальної еліти, філософів, богословів, діячів православної церкви, викладачів шкіл та університетів, поетів був створений феномен української духовної культури доби бароко. Як суб'єкт культурно-історичного процесу особистість охопила своєю активністю різні сфери діяльності, одним з важливих виявів якої став синтез філософських ідей європейського походження з традиціями української духовності, що ґрунтувалася на засадах православного вчення.

Діяльність товариств, які об'єднували передових людей свого часу, безпосередньо пов'язана з поширенням освіти в Україні, блискучим розквітом літературної та поетичної творчості, утвердженням європейських зразків культури та європейських цінностей за умови збереження етнічних і духовних основ власної культури. Однак на відміну від Західної Європи в українській культурі доби бароко чіткого розмежування світських і духовних елементів не відбулося, оскільки провідною силою духовного життя була православна церква. Тому різні форми діяльності товариств і спільнот української інтелектуальної, філософської та духовної еліти реалізувалися на основі християнського мислення і в національно специфічних формах.

У добу українського бароко духовна культура творилася такими видатними посталями, як Лазар Баранович, Йоаникій Галятовський, Інокентій Гізель, Стефан Яворський, Варлаам Ясинський. Своєю творчістю та життям вони демонстрували значимість духовної співпраці, концентрації зусиль навколо потреби досягнення миру й єдності в українському суспільстві, показували важливість дотримання християнських цінностей в житті людини. Вони були носіями високих зразків інтелектуальної й духовної культури, насиченої ідеями високої моральності й естетичної довершеності. Перспективним для подальшого дослідження постає вивчення процесу формування європейської ментальності крізь призму розвитку духовних основ української культури.

Список використаної літератури

1. Аскоченский В. Киев с древнейшим его училищем-академией. В 2 ч. Киев : Университетская типография. Киев, 1856. Ч. 1. 316 с.
2. Вибрані листи Лазаря Барановича. *Чернігівські Афіни* / передм., упорядк. текст. матер. А. М. Макарова. Київ : Мистецтво. 2002. С. 58–173.
3. Європейський словник філософій. Лексикон неперекладностей / Під кер. Б. Кассен. Київ : Дух і літера, 2009. Т. 1. С. 148–173.

4. Макаров А. Пророцтво Лазаря Барановича. *Чернігівські Афіни* / передм., упор. тексту А. М. Макарова. Київ : Мистецтво, 2002. С. 6–42.
5. Нічик В. М. Петро Могила в духовній історії України. Київ : Укр. центр духовної культури, 1997. 328 с.
6. Сумцов Н. Ф. Лазарь Баранович. К истории южно-русской литературы XVII века. Киев : Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1885. Вып. 1. С. 1–188.
7. Яковенко Н. У пошуках Нового неба. Життя і тексти Йоанікія Галятовського. Київ : Лаурис, Критика, 2017. 704 с.

**PERSONALITY AS A SUBJECT OF CULTURAL AND HISTORICAL PROCESS
(BASED ON THE HISTORY OF INTELLECTUAL AND LITERARY AND ARTISTIC
COMMUNITIES IN THE UKRAINIAN BAROQUE ERA)**

Natalia Petruk

*Khmelnytsky National University,
11, Institutaska str., Khmelnytsky, 29016, Ukraine
e-mail: nataliia.petruk@gmail.com
ORCID ID 0000-0001-6085-9034*

Olena Gapchenko

*Khmelnytsky National University,
11, Institutaska str., Khmelnytsky, 29016, Ukraine
e-mail: gapchenkoov@ukr.net
ORCID ID 0000-0002-4899-5110*

The article presents a philosophical analysis of various forms of spiritual culture through the prism of philosophical, intellectual, literary activities of communities, societies and associations that functioned in the Ukrainian Baroque era (XVII – first third of XVIII century). This made it possible to see in culture not only the action of certain laws, but also the individual, his spiritual world and activity. Personality and various interpersonal formations in the Ukrainian Baroque era are considered as a subject of cultural and historical process. It is stated that the characteristics of the subjective manifestations of the cultural-historical process allows to understand it from within, from the standpoint of the activity of the individual. Attention only to the institutional determinants of human activity significantly limits the understanding of the national specifics of Ukrainian culture.

Philosophical and educational activities of communities and societies in the Ukrainian Baroque period are considered in the context of forming an intellectual and cultural environment conducive to the reception of ideas of Western European philosophy and their adaptation to the needs of the Orthodox cultural and historical community. The scientific novelty of the study lies in the conclusion that due to the activities of Kyiv philosophers, professors, poets, figures of the Orthodox Church in the Ukrainian Baroque era formed a space of European culture based on the preservation of Orthodox-Russian principles of spiritual life. It is substantiated that the unification of the Ukrainian intellectual, philosophical and spiritual elite was an important subject of cultural processes in the Ukrainian life of the Ukrainian Baroque era. A bright, unique personality, as the main element of such social formations, manifested himself in various spheres of spiritual creativity and joined the establishment of a pan-European and pan-Slavic cultural space in Ukraine.

Key words: spiritual activity, cultural-historical process, subject, personality, spiritual community, Ukrainian baroque era.